

Püspökök és esperesek – Honnan ered a magyar református hierarchia?

Balogh Judit

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem BTK TTI

ORCID: 0000-0003-4175-635X

Megjelent: 2026. szeptember 14.

Licenc: CC BY 4.0

Absztrakt. Egy újabb püspökválasztás közepén érdemes feltenni a kényelmetlen kérdést: mennyire református valójában a Magyarországi Református Egyház hierarchikus működése? Hogyan lett a református önértelmezés mellé ennyire erős püspöki és esperesi hatalom, és milyen történeti reflexek tartják fenn ezt a rendszert ma is? A 16. század szuperintendenseinek és espereseinek története meglepően ismerős kérdéseket vet fel vezetésről, tekintélyről, engedelmességről és arról, mennyi tér marad az egyházban az alulról jövő kezdeményezéseknek.

Kulcsszavak: református püspökválasztás; református egyházkormányzat; püspöki rendszer; egyházi hierarchia; zsinat-presbiteri rendszer; református egyháztörténet; esperes; szuperintendens

A Magyarországi Református Egyház ritka sajátossága a püspöki, hierarchikus egyházszervezet.¹ Újra és újra visszatér a gondolat, hogy talán célszerű lenne felülvizsgálni és esetleg átalakítani ezt a korántsem református struktúrát. De vajon hogyan jutottunk ide, hogy szinte egyedüli püspöki rendszerű reformátusok vagyunk a világon, és vajon kizárólag a püspöki tisztséggel van-e probléma? Nem lehetséges-e, hogy a struktúra, sőt a szemléletünk egészében vannak olyan elemek, amelyek felülvizsgálatra vagy legalábbis közös átgondolásra szorulnak?

A reformáció kezdetén, sőt szinte végig a 16. század folyamán csak rendkívül lassan tudatosodott a társadalomban az egyházszakadás ténye és az új felekezetek ki-

¹A magyar reformátusokon kívül egyedül a rendkívül kis létszámú lengyel reformátusoknak van püspöke. A lengyel reformátusok szabályzata: WSTĘP letöltés dátuma: 2026. 09. 13. Erről lásd: Kazimierz BEM: Calvinism in the Polish Lithuanian Commonwealth 1548-1648: The Churches and the Faithful. Brill, 2020. passim. <https://doi.org/10.1163/9789004424821>

alakulása. A magyar református egyház intézményesülése az 1560-as évek folyamán elkezdődött, mégis sokan remélték még, hogy a reformátorok az egész római egyházat meg tudják változtatni. Ez a gondolkodás természetes módon kihatott az intézmény struktúrájával kapcsolatos gondolkodásra is. Így fordult elő számos esetben, hogy a magukat már a reformáció képviselőinek tekintők közül többen is felvették az illetékes püspökségtől érkező fizetésüket, mint például Károli Gáspár az octavát.² Ez azt is jelentette, hogy ezek a lelkészek ugyan a reformatori tanokat elfogadva tudatosan csatlakoztak a helvét irányhoz, valójában nem kérdőjelezték meg a püspök és így a püspöki szervezet létezését.

Nyilvánvalóan az is segítette ennek a hierarchiával kapcsolatos bizonytalanságnak a fennmaradását, hogy az 1560-as évektől egyre erőteljesebbé váló lutheránus-helvét hitviták ellenére is számos helyen nehéz volt különválasztani a Luthert és a svájci irányt követőket. Ezt láthatjuk Dévai Bíró Mátyás vagy éppen Szegedi Kis István esetében is. Egyfelől bizonytalanság övezte a középkori egyházi struktúrában való bent maradást vagy az abból történő kiszakadást, másfelől pedig még a nálunk legjelentősebbé vált két protestáns felekezet sem vált szét, és a konfliktusaik elsősorban a hittételek, nem pedig az intézményi hierarchia körül zajlottak. Mindemellett a folyamatos hitvitákban is igényelte az alsópapság az „erős ember” védelmét, támogatását. Ez az önvédelmi reflex még a genfi polgároknál is megvolt, hiszen éppen emiatt hívták vissza a városukba a korábban elűldözött Kálvint.

A három részre szakadt Magyar Királyság népe a fenyegetettség számos szintjét élte át, többet, mint Európa más, a reformáció hatása alá került népei. Ezért nem csoda, ha a lelkészi kar is valamiféle védelmet igyekezett találni az önszerveződésben és a hierarchia kialakításában. A magyarság mindemellett még őrizte a középkori struktúrákat, amelyek a nyugat-európai állapotokhoz képest jóval szilárdabbak voltak.

A püspökválasztás egy további indoka lehetett a papi utánpótlás, a lelkészek szentelése. Sztárai Mihály és Szegedi Kis István esetében azt látjuk, hogy a szuperintendens³ megjelenése összefügg a lelkészszentelésekkel. Emellett az új egyházak területi egységeinek a létrejötte, zsinatok összehívása is egy-egy „tekintélyszemély” szervezői képességétől függött. A Tiszáninnen Református Egyházkerületben a 18. századig nem választottak püspököt. Ezt akár tekinthetnénk a kálvini minta egyfajta szorosabb követésének is. A helyzet azonban itt sem ez volt. Ha így lett volna, akkor azok a puritánok, Tolnai Dali Jánossal az élen, akik az angol és holland példák nyomán valóban megértették a zsinat-presbiteri rendszer lényegét, nem akarták volna átalakítani a Tiszáninnen struktúráját az 1640-es években. Károli Gáspárnak, a Tiszáninnen egyik esperesének – vagy ahogyan akkor nevezték, seniorának – a példája ugyanis azt mutatja, hogy a legnagyobb tekintélyű senior akár a püspök hatalmával és szervező erejével is rendelkezhetett. Szabó András, Károli legfontosabb

²Az octava a papok fizetése volt, amit a befizetett tizedből visszaosztott nekik az illetékes egyházmegye. Ez esetben a nyolcadát, de lehetett több vagy kevesebb is.

³A püspök megnevezése.

jelenkori kutatója részletesen bemutatja, hogy a Szatmár várából 1563-ban a Dobó család támogatásával Göncre került prédikátor hogyan vált a környék, később pedig az egész kialakuló egyházkerület legtekintélyesebb esperesévé.⁴ Így fordulhatott elő, hogy 1566 januárjában már az ő állomáshelyén, Göncön tartották meg a tiszáninne-ni esperességek első jelentősebb törvényalkotó zsinatát. A nagy hatalmú esperes a gyülekezetében is szigorú fegyelmet tartott. Talán nem véletlen, hogy Károli éppen akkor kapott ilyen, szinte püspöki hatalmat, amikor Egri Lukács révén antitrinitárius hitelvek jelentek meg a régióban, amelyekkel szemben fel kellett venni a küzdelmet.

A Magyarországon megszülető református egyház tehát a hierarchiáját, intézményi struktúráját tekintve távol volt a zsinat-presbiteri modelltől. A lelkésszenteléseket, az intézményesülés szervezési feladatait, valamint a hitvallásos tisztaság megőrzését is inkább egy püspöki rendszerben látták megvalósíthatónak. Ugyanezt látjuk a Tiszántúlon is, ahol az egyházkerület intézményesülésének legelején két erős egyéniség, Kálmáncsehi Sánta Márton és Méliusz Juhász Péter töltötte be a püspöki tisztséget. Érdekes, hogy noha mindketten a helvét irányhoz vonzódtak, és a debreceni hitvallás kifejezetten Méliuszhoz köthető, a halála után az egyházkerület folyamatosan olyan püspököket választott, akikre a peregrináció alatt leginkább a wittenbergi szemlélet hatott, tehát a lutheri egyház hierarchikus szervezeti rendjét tartották mintának.⁵ Az is igaz ugyanakkor, hogy a reformációhoz csatlakozók a 16. század második felében még elsősorban Wittenbergben tanultak.⁶ Az ott tanuló diákok ugyan hazatérve többnyire a helvét irányt választották, sőt a többségük a század végére már ezzel az elköteleződéssel is ment Wittenbergbe, azonban az egyházkormányzat tekintetében megengedőbbek voltak, és kevésbé tartották fontosnak a genfi minta átvételét. A 17. század elején is egy ilyen szemléletű lelkipásztor lett a tiszántúli püspök, Hodászi Lukács személyében.⁷ Hodászi határozott személyisége révén jelentősen kitágította a püspöki tisztség reformatori értelmezését, és egyben meg is testesítette azt a kísértést, amely azóta is a református püspökség mindenkori velejárója lehet. Ez pedig a kellően erős egyéniségek esetében az egyeduralom felé történő elmozdulás.

A püspöki tisztségnek ez a felfogása ugyanakkor távol állt a 16. századi reformátoroktól, ahogyan azt a hercegszöllősi kánonok szövege egyértelműen megmutatja: „A szuperintendens mindent a szeniorok egyetértésével cselekedjen, nehéz ügyekbe ne fogjon a saját belátása szerint.”⁸ Mai magyar nyelven: „A püspök semmilyen ügyben ne menjen a saját feje után, ha valamit kezdeményez, akkor azt tárja az es-

⁴SZABÓ András: Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor letöltés dátuma: 2026. 09. 09.

⁵ZOVÁNYI Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. I. Debrecen. 1939. 165-180.

⁶SZABÓ András: Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 266–267.

⁷FEKETE Csaba: Hodászi tételei (1610) – Megjegyzések az RMNy 1009 leírásához. In: Magyar Könyvszemle. 2019. I. 91-94. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.1.91-94>

⁸„Minden Prédikátor nevét alatta írja” A református egyházszerződés kezdetei Dunamelléken. Bp. 2026. Függelék. A HERCEGSZÖLLŐSI KÁNONOK LATIN NYELVŰ VERZIÓJÁNAK FORDÍTÁSA (Fordította BOGÁRDI Szabó István). 150.

peresek és az érintettek elé, s ha egyetértének, akkor cselekedjen.”⁹ A szuperintendens vagy püspök tisztségét tehát a reformátorok nem úgy látták, mint a középkori egyház megyéspüspökeit és azoknak joghatóságát, a püspök cselekvését is igyekeztek határok közé szorítani, hogy a közösség dönthessen. Azt azonban már az 1576-ban megfogalmazott kánonok is érzékeltetik, hogy a hierarchiát nem tekintették rossznak. Ha alaposan átolvassuk a kánonok szövegét, akkor azt látjuk, hogy azok nagy hatalmat adtak az espereseknek, azaz szenioroknak, és a lelkészekről elsősorban az esperesekkel szembeni feltétlen engedelmességet várták el. A 18. századig püspököket nem választó Tiszáninneri Református Egyházkerület 1725-ben összeíratta az egyházi tisztviselőket,¹⁰ és ezen összeírás során a megkérdezett abauj-tornai esperes, Thury Sámuel magát *superintendens aut senior*-nak¹¹ nevezte.¹² A megfogalmazás korántsem volt véletlen. Az esperesek ugyanis a saját egyházmegyéjükben gyakorta rendelkeztek püspöki hatalommal, ahogyan a püspökök is gyakran tágitották a reformáció korában számukra kijelölt kereteket. Nem véletlen, hogy ezért az angol, holland egyetemeken tanult diákok többször szembesítették az egyházat annak hierarchikus voltaival. Ilyen volt Szilvásújfalvi Anderkó Imre váradi lelképásztor,¹³ és később a már említett puritánok, Tolnai Dali Jánossal az élükön.¹⁴ Mindannyian a hierarchikus szemléletet bírálták, amely szemben állt a zsinat-presbiteri struktúrával. Ez természetesen következett a kor magyarságának társadalomszemléletéből, de meg is nehezítette azt az alulról szerveződést, amelyet a Kálvin-tanítvány, Johannes Althusius hangsúlyozott.¹⁵ Althusius gondolata, amit az 1603-ban megjelent *Politica methodice digesta* című művében fogalmazott meg, az alulról építkező struktúra volt, aminek az alapja Kálvin szövetségi teológiája és zsinat-presbiteri rendszere volt, az elnevezése pedig consociatio.¹⁶ Ennek ismerete megjelent ugyan Erdélyben, de nem vált általánossá. Az 1646-os szatmárnémeti zsinat is elismerte létjogosultságát, de tagadta a bevezetésének időszerűségét. Azt látjuk mindennek ellenére, hogy az

⁹„Minden Prédikátor nevét alatta írja” A református egyházszerveződés kezdetei Dunamelléken. Bp. 2026. Függelék. A HERCEGSZÖLLŐSI KÁNONOK MAI MAGYAR NYELVEN (A szöveget átdolgozta SZABÓ András). 133.

¹⁰DIENES Dénes: Tanulmányok a Tiszáninneri Református Egyházkerület történetéből. Sárospatak, 1998. 27.

¹¹Szó szerint „felügyelő vagy rangidős”. A két kifejezés mai fordítása: püspök vagy esperes.

¹²Az 1731-ben kiadott Carolina Resolutio rendelkezései csak elmélyítették a hierarchikus gondolkodást, amennyiben egyrészt jogosítványokat adott katolikus püspököknek illetve főespereseknek a lelkészek fölött, másrészt viszont minden egyházkerületet szuperintendensek választására utasított. PRUZSINSZKY Pál: A Carolina Resolutio II. pontja; A Carolina Resolutio IX. pontja. In: Protestáns Szemle 1906. 78–83, 245–252.

¹³ÚJFALVI Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések. Szerk. OLÁH Róbert. Debrecen. 2019. passim.

¹⁴ZOVÁNYI Jenő. Puritárius mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest. 1911.

¹⁵FAZAKAS, Sándor. Közösséggé formálódás a reformatio vitae jegyében. Egy református politikaelmélet tanulmányai – Johannes Althusius. In: „HISZEK AZ IGE DIADALMAS EREJÉBEN!” Tanulmányok FEKETE Károly 60. születésnapja alkalmából. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2020. pp. 179–198.

¹⁶Thomas O. HÜGLIN: Early Modern Concepts for a Late Modern World. Althusius on Community and Federalism. WLU Press. 1999.

üldözések idején gyakran jelent meg az alulról szerveződés kezdeményezése a magyar reformátusságban, és ilyenkor az esetek többségében meg is teremtette azokat a gyümölcsöket, amelyek hozzájárultak az egyház megújulásához. Ilyen esetek voltak a kora újkorban vagy a 18. században azok, amikor lelkész nélkül maradtak gyülekezetek és hihetetlen erővel voltak képesek fenntartani a bibliaórák rendjét, építeni a gyülekezetet, ha kellett a templomot is. De ilyen volt például a 18. századi Miskolc reformátusságának kitartása és fennmaradása az ellenreformációval szemben is.¹⁷ A magyar református egyházkormányzat tehát a kezdetektől magán viselte a felülről szerveződés nyomait, ám mindig megjelent az ezzel ellentétes mozgás is. Azok, akik teret adtak az alulról szerveződésnek, illetve felismerték annak erejét, sokat tettek azért, hogy az egyház ne váljon egy központosított szervezetté, hanem megőrizze a nyitottságát az ébredések befogadására és azok integrálására a közösségbe. A 20. század elejének ébredési mozgalma számos kisközösség kiválását okozta az akkorra sokszor rugalmatlanná váló egyházban. Még Ravasz László is, aki egyébként a centralizációban gondolkodott, felismerte, hogy fontos az alulról jövő ébredés integrálása az egyházba, mert éppen a misszióban rejlik az élet átadásának a lehetősége és a megújulása is. Az elmúlt évszázadokban sokak által felvetett kérdéseket célszerű újra és újra átgondolni a késői utódoknak is. Egyházunkban és gyülekezeteinkben számos alulról jövő kezdeményezés van, amelyek sokkal megtermékenyítőbbek lehetnének, ha öröklött hierarchikus reflexeink nem állnának az útjába a kibontakozásuknak. A hívek és lelkészeik közös munkájából fakadó gyümölcsök olyan kincsei a jelen egyháznak, amelyekért hálásak lehetünk, és amelyek érdemesek arra, hogy sokkal többen megismerjék és kövessék. Az ilyen irányú mozgásokat az öröklött klerikalizmus és tekintélytiszteltet képes megnehezíteni, sőt akár megakasztani. A reformáció korában az első püspökökkel kapcsolatban kimondott, de megvalósítani alig tudott *primus inter pares* elv jellemzője ma fontosabb, mint korábban. A zsinat-presbiteri ideának a közös újragondolása segíthet abban, hogy a múltért hálát adva teret adjunk Isten munkájának a jelenre és a jövőre nézve is.

¹⁷DIENES Dénes: A miskolci református egyházközség 1703-1918. Sárospatak. 2001. 4-24.